

Menslike behoeftes as sistematies-teologiese kernbegrip

C J Pauw¹

(Universiteit van Pretoria)

ABSTRACT

Human needs as core concept in Systematic Theology

Human needs is not part of the traditional themes of systematic theology or even of theological anthropology. This article argues that human needs is a core concept in systematic theology even though it has not been an explicit theme of systematic theology. The concept of human needs is essentially related to the content of systematic theology. Any articulation of the doctrine of creation, covenant or salvation is underpinned by a view of what human needs are. This article shows that the question of human needs is formally related to systematic theology by referring to the task of systematic theology and the different modes of discourse found in which systematic theology gives expression to this task. This article also suggest a method by which an implicit concept of human needs may be discovered and engaged critically. This is demonstrated by analysis of two designs of theological anthropology: Karl Barth's second part of the third volume of his Church Dogmatics and the fundamental-theological anthropology of Wolfhart Pannenberg.

1 INLEIDEND

Hierdie artikel² het ten doel om net een punt te maak: Die tema van menslike behoeftes is 'n sistematies-teologiese kernbegrip. Dit beteken dit is altyd ten minste implisiet teenwoordig is binne die sistematiese teologie maar ook dat 'n eksplisiete behandeling daarvan noodsaaklik is vir die sistematiese teologie. Ek gaan hierdie punt ondersteun deur eerstens die belang van die tema vêrder toe te lig. Dit word gedoen onder 2. Ek bespreek eers daarna die definisie van die begrip onder 3. Die hoofargument is te vinde by 4 en 5. Ek

---

1 Nagraadse student Departement Dogmatiek en Christelike Etiek, Universiteit van Pretoria.

2 Hierdie artikel is gebaseer op navorsing wat die outeur gedoen het vir die DD graad in Sistematiese Teologie in die Departement Dogmatiek en Christelike Etiek van die Universiteti van Pretoria. Die titel van die proefskrif was "Die Sistematies-teologiese betekenis van menslike behoeftes". Die promotor was prof C J Wethmar.

probeer hier aantoon dat menslike behoeftes 'n skaars tema in die sistematies-teologiese literatuur is maar dat dit tog met die by die kernbegrippe van die sistematiese teologie hoort. Dit word gedoen deur na die werk van Nürnberger te verwys. Vervolgens toon ek dat die tema van menslike behoeftes inhoudelik en formeel deel uitmaak van die sistematies-teologiese materiaal. Ek gee laastens 'n kort voorbeeld van hoe 'n behoefteleer uit 'n teologiese werk ontgin kan word.

2 DIE BELANG VAN DIE TEMA

Menslike behoeftes word nie tradisioneel in die sistematiese teologie getematiseer nie. Tog voer hierdie artikel aan dat menslike behoefte 'n sistematies-teologiese kernbegrip is. Daar is drie kategorië van redes waarom die tema in die teologie belangrik is. Ek noem dit 'n teoretiese, retoriese en praktiese rede³. Ek stel hulle hier onder aan die orde.

2.1 Die teoretiese belang van menslike behoeftes binne die Sistematiese Teologie

Die sistematiese teologie praat tradisioneel nie oor die mens se *behoefte* nie maar oor sy *wese*. Die vraag na die wese van 'n verskynsel word onderlê deur 'n soort denke wat agter die kontingente verskyningsvorm van 'n verskynsel iets essensieel sien.

Om te vra na die wese van iets hoort tuis, onder andere binne 'n platoniese siening van die wêreld. Binne die aristoteliese denke (wat met die opkoms van die skolastiek die platoniese as die filosofiese vennoot van die teologie vervang het) word die potensialiteit en aktualiteit van 'n saak onderskei. Wat iets tans is en wat dit kan wees is nie dieselfde nie. Die benadering wat na die mens se behoeftes eerder as na sy wese vra, sluit by die onderskeid tussen aktualiteit en potensialiteit aan. 'n Mens kan maklik genoeg enige formulering oor die wese van die mens omskakel in 'n stelling oor die behoeftes van die mens. 'n Paar voorbeelde sal die punt verhelder: “die mens is in sy wese sosiaal” kan vertaal word met “die mens het 'n behoefte aan interaksie met sy medemens”. Net so kan mens “Die mens is essensieel 'n denkende wese” vertaal met “Die mens het 'n behoefte om te dink”. Daar is tog iets

---

3 Hierdie redes word in 'n effens ander orde maar daar meer volledig bespreek in my DD proefskrif (Pauw 2004:20 ev).

essensialisties aan die vraag na menslike behoeftes. Die vraag veronderstel dat alle mense dieselfde behoeftes het en dat net die manier van vervulling en die vermoë tot vervulling verskil. Die voordeel om eerder na die behoeftes, dus die voorwaardes en gerigtheid⁴ van die mens, te kyk is dat dit ruimte maak om die historiese aspek van die menslike lewe, iets wat met die vraag na die wese van die mens effens verduister word, ernstig op te neem.

Die teologie is ook tradisioneel besig om die mens se verhoudinge te ondersoek (Heyns 1981:119 ev). Daar bestaan geen verhouding wat nie deur behoefte bepaal word nie. Bogenoemde stelling is eintlik 'n analitiese waarheid, omdat 'n mens nie in 'n verhouding staan tot iets of iemand wat jou op geen manier aangaan nie. Aan die ander kant impliseer elke interaksie met iets of iemand 'n sekere gerigtheid, dus 'n sekere motivering, dus 'n onderliggende behoefte.

Die Christelike teologie ondersoek tradisioneel die verhoudinge waarin die mens hom bevind, veral die verhouding tot God. Die verhouding tot die medemens en die natuur is sentraal in veral die skeppingsleer en die leer oor die mens en natuurlik in die sondeleer. In die sondeleer kom die mens se meermale destruktiewe belewenis en toe-eiening van sy behoeftes, dus sy begeertes, ter sprake. Die etiek word natuurlik oorheers deur die mens se verhoudinge en optrede en dus deur sy behoeftes.

So is dit duidelik dat die tema van behoeftes van kardinale belang vir die teologie is, en verdien om as selfstandige tema behandel te word.

2.2 Die retoriese belang van menslike behoeftes vir die Christelike geloof

Die gesprek rondom die vraag na wat die wese van die mens is word oorheers deur die filosowe en ander geleerdes. Die vraag na menslike behoeftes betrek op 'n sekere vlak alle mense omdat elke mens sy behoeftes as pyn en motivering beleef. Die begrip van menslike behoeftes vorm dus 'n soort van 'n brug tussen die universele en die individuele. Dit is belangrik om te onderskei dat ons behoeftes nie naak beleef word nie, maar as verlange of pyn en dat daardie verlange en pyn onderhewig is aan histories-sosiale

---

4 My bespreking van die definisie van menslike behoeftes volg by 3.

vormgewing. Dit is dus goed moontlik dat begeerte misplaas kan wees⁵.

Om in die artikulering van die Christelike geloof die tema van behoefte te betrek het dan die voordeel dat daar 'n moontlike aanknoping met mense gevind kan word wat in die tradisionele vorm van die Christelike geloof geen erg het nie. Die slot van Jacob Klapwijk (1977:103) se werk oor die Frankfortse neomarxisme is 'n voorbeeld van hoe daar by 'n ervaring van pyn en verlange⁶ aangesluit word met die Christelike boodskap.

Terselfdertyd is daar sterk ontwikkelde en populêre teorieë oor behoeftes vanuit die sekulêre wetenskap wat 'n mensbeeld voorhou wat tot 'n groot mate bots met dié van die tradisionele Christelike teologie⁷. Hierop moet daar vanuit kerklike geledere 'n intelligente antwoord kom as die kerk nie net meegesleur wil word deur die mensbeeld en etos van sy tyd nie.

2.3 Die praktiese belang van die beskouing van menslike behoeftes vir die kerklike praktyk.

Die kerklike praktyk benodig ook duidelik geartikuleerde teologie van menslike behoeftes omdat die kerk letterlik daagliks met die behoeftiges na liggaam en gees werk. As die kerk nie kan onderskei wat die mens werklik nodig het nie, kan hierdie werk nie gedoen word nie. Implisiet in elke daad van sorg, pastoraal of materieel, is 'n beskouing van behoefte. Dit is egter meermale verhul en kan dus nie getoets word aan die kerk se eie basis nie⁸.

Dat daar behoefdigheid, kenbaar in die vorm van pyn, in die wêreld bestaan staan nie te betwyfel nie. Sonder om in die numeriese

---

5 Max-Neef (1991:24 ev) se onderskeid tussen die verskillende kwaliteite van bevredigers is 'n goeie voorbeeld van hoe hierdie begrip teoreties verwerk is.

6 Horkheimer tematiseer hierdie heimwee na die gans andere maar met 'n gevolgtrekking wat eerder tot vrees lei, omdat Horkheimer nie in God glo nie. Sien bespreking in Klapwijk (1977:99 ev).

7 Ek behandel in my DD proefskrif teorieë vanuit die psigologie en ekonomie in meer besonderhede. Sien (Pauw 2004 deel twee).

8 Vergelyk Barth se definisie van die taak van die dogmatiek (Barth 1955:1).

besonderhede in te gaan⁹ sal die leser sekerlik saamstem dat daar 'n kloof tussen arm en ryk bestaan, beide binne lande en oor tussen wêrelddele wat in die lig van die Christelike boodskap 'n probleem is¹⁰. Sonder 'n duidelike begrip van wat die mens nodig het kan 'n probleem soos die probleem van armoede en rykdom¹¹ nooit deur die kerk aangespreek word nie, ook nie eers binne sy eie mure nie.

3 GRONDLYNE VAN 'N DEFINISIE VAN MENSLIKE BEHOEFTE

Die beskikbare definisies van die begrip behoefte is nogal uiteenlopend. Opsommend kan gesê word dat behoeftes gesien kan word as *tekort*, *voorwaarde*, *motivering* en *doel*. Ek verduidelik elke aspek kortliks aan die hand van 'n paar definisies uit filosofiese en psigologiese naslaanwerke.

Müller se definisie van behoeftes in die *Historisches Wörterbuch der Philosophie* begin met die tekort-aspek van die behoeftebegrip.

Bedürfnis bezeichnet in einem subjektiven Sinne *das Gefühl eines Mangels mit dem Streben ihn zu beseitigen* und in einem objektiven das Mittel zur Beseitigung des empfundenen Mangels (Müller 1971:765).

Drie van die vier elemente wat hierbo genoem is, is in hierdie definisie teenwoordig: tekort, motivering en voorwaarde. Tekort is veral hier die gevoel van tekort en motivering is die strewe na vervulling. Müller stel die motiverende aspek van die behoeftebegrip ondergeskik aan die tekort-aspek. Dit is 'n vraag of dit al manier is om die saak te beskou. Dit is byvoorbeeld heel verstaanbaar in terme van die behoefte aan voeding: die gevoel van

---

9 Geweldig baie inligting is beskikbaar uit UNDP se jaarlikse verslae. Sien <http://www.undp.org>

10 Nürnberger is een Suid-Afrikaanse teoloog wat die dinamiek tussen die sentrum en die periferie ekonomies en teologie bedink het. Sien die bibliografie van sy *Prosperity power and Pollution: Managing the approaching crisis* (1999) vir sy ander werke.

11 Montagu Murray se formulering. Hy dring daarop aan dat dit nie twee probleme is nie, maar een.

honger laat iemand soek na kos; maar in die geval van iets soos kreatiwiteit is daar nie so 'n duidelike gevoel van tekort nie¹².

Wat Müller die objektiewe sin van die woord noem handel oor die middele wat die voorwaarde is vir bevrediging van die behoefte wat bestaan as gevoel van tekort. Ek noem dit die gebruik van *behoefte as voorwaarde*. Hierdie gebruik van die woord is 'n nie-antropologiese gebruik van die woord¹³. Ek verkies om die term *behoefte* in hierdie artikel net in die antropologiese sin van die woord te gebruik. Wanneer daar sprake is van middele en voorwaardes, sal ek eerder ander terme gebruik. Binne die antropologiese gebruik van die term *behoefte* word ekonomiese goedere en artefakte nie as dinge gesien waaraan 'n mens 'n behoefte kan hê nie. Hulle is middele waarmee mense hulle behoeftes met wisselende grade van effektiwiteit bevredig¹⁴.

Schönpflug (1971) het 'n ander gebruik van die onderskeid tussen objektiewe en subjektiewe behoeftes maar gebruik ook tekort as sy basis-begrip. Hy onderskei die fisieke tekort-toestand, wat hy die objektiewe betekenis van die behoefte begrip noem, van die subjektief beleefde tekort. As mede-oorsaak van handeling¹⁵ kom die begrip *behoefte* vir hom baie naby in betekenis aan die begrippe *drang* (Trieb) en *motief*. Schönpflug wys daarop dat die begrip *drang* die negentiende-eeuse begrip *begeerte* aan die begin van die twintigste eeu verdring het in 'n proses van fisiologiese reduksionisme wat volgens hom nog in 1971 voortgeduur het (Schönpflug 1971:767). Die verskil in klem tussen Müller en Schönpflug is die klem op die subjektiewe en bewustelike motiverende aspek en die klem op die fisieke aspek andersyds. Schönpflug wys daarop dat die psigoloog Joseph Nuttin die begrip behoefte uitgebrei het om die

---

12 Maslow (1987:4) waarsku byvoorbeeld dat die hongerdrang 'n swak paradigma bied vir 'n behoefte-definisie.

13 Nog voor daar in die detail van die begrip behoefte ingegaan word, sal die leser reeds aanvoel dat daar 'n verskil is tussen 'n stelling soos: “'n Mens het deesdae 'n goeie rekenaar nodig” en “'n Mens het liefde nodig”.

14 So byvoorbeeld onderskei Max-Neef (1991:24) bevredigers van ekonomiese goedere. Bevredigers is maniere van wees, doen, hê en bevind, dus 'n eksistensiële kategorie. Ekonomiese goedere is fasiliteerders van die bevredigers.

15 Vir verdere literatuur oor die veelvuldige oorsake van gedrag sien McClelland (1987:4-6) en Maslow (1987:27).

doel waarna 'n persoon strewe in te sluit. Hierdie gedagte van behoefte as potensiaal kom ook later by Manfred Max-Neef voor.

Met wat sopas gesê is, is al die elemente van die behoeftebegrip soos dit in die loop van hierdie artikel gebruik sal word aan die order gestel, met een uitsondering: nie-vervulling van behoefte lei tot patologie. Die mees generiese beskrywing vir die belewenis van nie-vervulling van behoeftes is pyn. Hierdie aspek word deur die definisie van Baldwin beklemtoon (Baldwin 1911:146). Max-Neef (1991:18) en Maslow (1987:53) maak ook hierdie punt.

My eie formulering, in die lig van die voorafgaande is dat behoeftes dit is wat iets nodig het om sigself te *word* of te *bly*. In hierdie definisie is beide tekort en potensiaal vervat. Die gedagte van behoefte as tekort en dat patologie die gevolg is van nie-vervulling is implisiet in die formulering dat behoefte die voorwaardes is vir iets *om sigself te bly*. Die gedagte van behoeftes as potensiaal word uitgedruk deur die formulering dat behoefte die voorwaardes is vir iets *om sigself te word*. Die dimensie van behoefte as voorwaardes kom ook in hierdie formulering aan die orde. Ek bedoel egter altyd daardie voorwaardes in die antropologiese sin van die woord. Hierdie formulering onderbeklemtoon ongelukkig die dimensie van behoeftes as motivering – dit is dus, om 'n term by Schönflug te leen, 'n objektiewe definisie van behoeftes.

4 DIE HUIDIGE GEBRUIK VAN DIE TERM BEHOEFTE IN TEOLOGIESE LITERATUUR

Die term *menslike behoeftes* kom nie gebruiklik in teologiese literatuur voor nie. 'n Soektog op die *American Theological Library Association* se databasis van teologiese boeke en artikels onder die soekterm *human needs* lewer relatief min resultate op. 'n Oorsig oor die resultate wat wel gevind word maak dit gou duidelik dat die term *menslike behoeftes* nie werklik in die antropologiese sin gebruik word nie. Titels soos *The church's response to human needs* handel oor kerklike noodhulp, armoedeverligting en barmhartigheidswerk. *Behoefte* word in die meerderheid van bestaande teologiese literatuur gebruik in die sin van tekort of deprivasie. Die literatuur het ook 'n meer prakties-teologiese en missiologiese fokus as wat dit sistematies-teologies na die tema kyk.

Klaus Nürnberger se werk is 'n uitsondering onder resente Suid-Afrikaanse teoloë omdat hy 'n eksplisiete teologiese behoefte-

antropologie ontwikkel. Ek gee die belangrikste kenmerke van sy behoefte-beskouing hieronder weer.

In *An economic vision for South Africa* (Nürnberger 1994:5 ev) bespreek Nürnberger sy leer oor behoeftes in 'n hoofstuk oor die taak van die kerk. Dat Nürnberger waarlik 'n teologiese behoefte-antropologie skryf, word gou duidelik. Hy begin sy uiteensetting van wat menslike behoeftes is met die stelling dat God 'n visie het. Daardie visie is "...the comprehensive wellbeing of all human beings within the context of the comprehensive wellbeing of their entire social and natural contexts. The Old Testament calls this shalom, the New Testament calls it the kingdom of God or the age to come" (Nürnberger 1994:5) .

God se visie kom tot uitdrukking in die Bybelse begrippe van die skepping en voleinding en die *hemel*¹⁶, waar God se wil geskied. Al hierdie begrippe van hoe dinge behoort te wees, met ander woorde, van God se visie, kan op die enkeling en die gemeenskap van toepassing gemaak word. Die visie van God moet volgens hom ook die visie van die kerk wees.

Nürnberger beklemtoon dat daar 'n gaping is tussen wat God wil en die huidige toestand. Die belangrikste aspek daarvan is ons persoonlike verhouding tot God. Die versoening wat Jesus bewerk het tussen God en mense is vir Nürnberger (met beroep op Kol 1:19f, Ef 1:20-23, Heb 1:2 en Mat 28:18) nie net beperk tot die verhouding tussen God en mens nie, maar sluit die hele geskape werklikheid in.

Volgens Nürnberger is die verlossende aksie van God gerig op spesifieke tekorte¹⁷ in ons omvattende welstand. Hy onderskei tussen:

---

16 In 'n onlangse meestersgraad verhandeling aan die Universiteit van Pretoria het Charles Day navorsing gedoen oor die vertaling van die Onse Vader in Mattheus aan die hand van ander Hebreuse en Aramese gebede. Hy beklemtoon oortuigend die verband tussen hemel en aarde en die skepping. Hy beklemtoon ook dat die Griekse teks nie die vertaling "...in die hemel so ook op die aarde" toelaat nie. "Laat U wil soos met die hemel en die aarde geskied" beteken met ander woorde "laat u wil geskied soos met die skepping" (Day 2003:53 en verder). Dit laat die konsep van hemel as aparte konsep in onderskeid van aarde wegval.

17 Ek vind dit jammer dat tekort so 'n prominente plek in Nürnberger se definisie van behoeftes inneem. Behoeftes kan ook gesien word as potensiaal.

- basiese behoeftes¹⁸ aan ruimte, tyd en krag waarsonder niks in die wêreld kan bestaan nie
- Immanente behoeftes wat ten minste gedeeltelik onder menslike beheer is, soos ekologiese, fisiese, psigologiese, kommunale, sosiale, ekonomiese en politieke behoeftes.
- Transendente behoeftes waaroor mense nie beheer het nie, naamlik aan 'n gesaghebbende sisteem van betekenis, gesaghebbende bevestiging van 'n mens se reg om te bestaan en jou magte uit te oefen. Transendente behoefte is te vinde in alle kulture. In hierdie verband skryf hy: “Meaning cannot be invented; it has to be found, or rather it has to disclose itself. Assurance cannot be produced; it has to be granted and appropriated. Authority cannot be usurped; it has to be given and received” (Nürnberger 1994:7).

Die transendente behoeftes bestaan as die diepte-dimensie van immanente behoeftes. Dit is juis die belewenis van tekort in terme van die immanente behoeftes wat die vraag na die reg om te bestaan die bron van alle bestaan na vore bring.

Nürnberger verras met die manier waarop hy die Godsleer telkens baie nou met sy leer oor die mens en die taak van die kerk verbind. Menslike behoeftes is vir hom iets wat by die wortel van die Bybelse geloof lê. Hy sê byvoorbeeld: “At the roots of biblical faith lies the conviction that God responds redemptively to this whole range of human needs” (Nürnberger 1994:7).

Vir hom veronderstel hierdie oortuiging God se mag en goedheid. Hy noem dan ook God se mag en sy goedheid die mees fundamentele aanname van die Bybelse geloof. By hierdie stelling plaas hy dan 'n voetnota wat van besondere belang is. Die voetnota (nommer 1) lui soos volg:

“The dialectic between the two is the root of the doctrine of the Trinity: God’s mastery is derived from the assumption that he is the Source of reality, or the Creator. God’s benevolence is derived from the assumption that he has disclosed his redemptive will in particular

---

18 Nürnberg het baie interessante gebruik van die term basiese behoeftes. In die literatuur in die algemeen beteken basiese behoeftes die mens se behoeftes aan kos, water, skuiling ens. Nürnberg verstaan onder die term eerder die voorwaardes vir bestaan per se.

events in the history of Israel, culminating in the Christ-event. God's creative authority over reality and his redemptive love for reality become real and effective here and now among us and through us in the power of God's Spirit". Menslike behoeftes staan dus vir Nürnberger so sentraal in sy teologie dat hy dit direk aan die verlossingsleer en daardeur aan die drie-eenheidsleer verbind. Hy gaan verder deur die verbintenis tussen sy behoefte-antropologie en die Christologie en die Pneumatologie uit te wys.

Volgens Nürnberger beklemtoon die Bybelse getuienis die binnewêreldse en menslike aspekte van God se verlossing besonder sterk. Om die waarheid te sê, God gebruik sy skepsel om in te gryp as regter en verlosser binne die skepping. Die hoogste manifestasie hiervan in God se verlossingswerk in Christus. Die geloof dat God deur sy skepping werk en hom selfs daarmee verenig is volgens Nürnberger die wortel van die Christologie (Nürnberger 1994:9 voetnota 2). Met hierdie formulering bied die Christologie die motivering vir ten minste 'n sterk immanente aspek aan die verlossingsleer. As die immanente wêreld vir God so belangrik is dat sy Seun mens geword het, durf Christene dit nie gering skat nie.

Hoe immanent sy verlossingsleer is, blyk uit sy formulering van die ekklesiologie en die pneumatologie!

"Those who belong to Christ are privileged to participate in his life and service. They form his *body*. A body is the concrete manifestation of a person, the material basis of his/her action and communication in this world. By participating in the new life of Christ in the fellowship of God, Christians not only participate in God's comprehensive vision but they are also involved in his redemptive action which targets specific human needs". In die voetnota noem hy dit die wortel van die Pneumatologie.

Dit volg hieruit logies dat die taak van die kerk alle menslike behoeftes as doel het. Hy stel dit dan ook in soveel woorde:

"Mission targets the entire spectrum of human needs"
(Nürnberger 1994:9).

Vir Nürnberger het die sending in die verlede meestal op die transendente behoeftes gefokus. Vir hom is dit 'n gevolg van die Griekse dualisme tussen liggaam en gees wat die teologie besoedel. Vir hom is die vervulling van transendente behoeftes in elk geval nie los te maak van immanente behoeftes nie. Die vervulling van

immanente behoeftes is 'n manier om die transendente behoeftes aan te spreek. "When feeding the hungry we affirm their dignity, that is their right to exist" (Nürnberg 1994:9).

Die tweede manier waarop transendente behoeftes aangespreek word is deur die immanente beperkings te transendeer. Dit gebeur deur gebed, verkondiging en simboliese handeling:

"The human capacity to transcend implies that they do not have to accept the ultimacy of experienced reality. Our limits and the limits of our world are not the limits of God" (Nürnberg 1994:9).

Die transendering van beperkings mag volgens Nürnberg nooit 'n manier wees om die vervulling van immanente behoeftes te vervang nie.

Nürnberg is werklik 'n baanbreker wat die geloof in God en die Christen se siening van menslike behoeftes fundamenteel aan mekaar verbind. Verder slaag hy daarin om besonder prakties met sy bevindinge om te gaan.

5 HOORT MENSLIKE BEHOEFTE IN DIE SISTEMATIESE TEOLOGIE?

Nürnberg se werk oor behoeftes is uitsonderlik in die sistematiese teologie in Suid-Afrika en selfs in die algemeen. Dit mag wees omdat hy 'n visionêr en 'n profeet is, of bloot omdat hy ooglopend verkeerd is. Ek wil aanvoer dat Nürnberg 'n fundamentele aspek van die sistematiese teologie aanroer deur die tema van menslike behoeftes sterk in sy teologie te inkorporeer. Die betoog van hierdie artikel is dat menslike behoeftes 'n sistematies-teologiese kernbegrip is. Om dit te kan bewys moet daar kriteria gestel word waarvolgens iets as 'n kernbegrip in die sistematiese teologie gereken kan word.

Daardie kriteria kan redelik uitgebrei wees maar moet ten minste die volgende twee insluit. Die eerste is 'n inhoudelike kriterium en die tweede 'n formele.

- Dit moet 'n wesenlike verband hê met die stof wat die sistematiese teologie ondersoek. Die sistematiese teologie

ondersoek die waarheid van die Christelike geloof deur dit samehangend uit te lê¹⁹.

- Dit moet wesenlik in verband staan met die taak en die vorm van die sistematiese teologie.

In die volgende twee paragrawe gaan ek probeer aantoon dat menslike behoeftes wel in 'n wesenlike verband staan met die inhoud van die sistematiese teologie en met die vorm daarvan.

5.1 Menslike behoeftes en die tradisionele stof van die Sistematiese Teologie

Die voorbeeld van die werk van Nürnberger wat hierbo uiteengesit is dui daarop dat ten minste hy daarin kon slaag om die wesenlike verband tussen menslike behoeftes en die stof van die sistematiese teologie aan te toon. Hy betrek menslike behoeftes direk by die Godsleer, die Christologie, die Pneumatologie asook by die leer oor skepping en verlossing.

Nürnberger het egter nie sistematies deur die *loci* van die dogmatiek gewerk en die verband van elke *locus* met die begrip menslike behoeftes aangedui nie²⁰. My eie poging om so 'n oefening te onderneem word gevind in die eerste deel van my DD-proefskrif (Pauw 2004:35-206). Die opsommende resultaat word hieronder weergegee. As opsomming mag dit vir die leser effens kripties voorkom. Ek hoop om die verband tussen die inhoud van elke *locus* en die begrip menslike behoeftes in 'n opkomende publikasie te bespreek. Die doel hier is nie om op die inhoud van elke *locus* in te gaan nie, maar slegs om aan te toon dat menslike behoeftes wesenlik in verband staan met die tradisionele *loci* van die sistematiese teologie.

5.1.1 God, skepping en onderhouding

Wanneer die leer oor God in verband gebring word met menslike behoeftes blyk die leer oor die goedheid van God asook die leer oor God se skepping en onderhouding van die wêreld van besondere betekenis te wees. Goedheid beteken dat God sy skepping gun om

---

19 So die definisie van Pannenberg (1991:16,17,19). Vir verdere bespreking en verwysings sien Pauw (2004:2-14).

20 Kyk byvoorbeeld deur die indeks van sy Sistematiese Teologie (1973). Die woord behoefte is nie eers gelys nie.

sigself te wees en word²¹. In dié sin skep God die mens behoeftig. Onderhouding beteken om in iets se behoeftes te voorsien. In die lig van die geloof dat God alles goed gemaak het en alles onderhou, word die tekorte in die menslike bestaan 'n probleem. Die sterflikheid van die mens is egter nie op sigself iets boos nie, maar die oriënteer die mens op God²².

5.1.2 Christus en verlossing

Jesus het self ontbering geken maar was terselfdertyd totaal gemotiveerd vir sy missie wat die wil van God was. Hy was dus behoeftig in die sin van *tekort* en *motivering*. By Hom is sy ontbering, ten minste subjektief, heeltemal gerelativeer deur sy motivering. Die Christen glo in die verlossing wat Jesus bewerk as iets wat beide 'n toekomstige asook 'n huidige dimensie het. Verlossing in die eskatologiese sin bestaan uit die wegneem van die bedreiging van die lewe, die opheffing van die beperkings waaronder sekere behoeftes soos lewensonderhoud nou funksioneer en die aktualisering van die mens se behoeftes ten opsigte van verhoudings met God en medemens asook met die skepping. Verlossing in die huidige beteken dat die mens se behoeftes voorlopig vervul word deur die moontlikheid om te lewe in geloof, hoop en liefde.

5.1.3 Die Heilige Gees en heiligmaking

Die nuwe lewe wat die gelowige van die Heilige Gees ontvang is die begin van die ontplooiing van ons bestemming en dus die aktualisering van ons ware behoefte. Die gelowige vind vervulling van sy behoeftes binne die gemeente as die liggaam van Christus waar hy dien en gedien word. Deur die krag van die Gees kan 'n gelowige in liefde tot God en die naaste leef en so groei en vervulling beleef.

5.1.4 Sonde

Die sondeleer handel oor die mens se verbreking van sy verhouding met God en sy verydeling van sy eie bestaan. Sonde kan gesien word vanuit as onvermoë, besoedeling en skuld.

In verband met menslike behoeftes is die sonde as onvermoë die organiese onmoontlikheid tot selfrealisering. Sonde as besoede-

---

21 Sien my definisie van behoefte hierbo asook die behandeling van die skeppingsleer deur Gunton (2002:5).

22 Vir 'n bespreking van hierdie stelling sien Pauw (2004:60 ev) asook Berkouwer (1957:261) en Barth (1948:714 ev).

ling beteken dat die mens ingebed is in 'n gemeenskap waarvan hy volkome afhanklik is, dus wat sy werklik nodig het, maar waarin die sonde reeds op die persoonlike, gemeenskaps- en betekenisvlak bestaan²³. Dit lei tot die verydeling van die persoon deur die onvermoë tot liefde, die verydeling van die gemeenskap deur wantroue en vals vertrouwe en die verydeling van die kultuur deur nihilisme en vals hoop (afgodery). So beteken erfsonde dat volkome behoeftevervulling onmoontlik is²⁴.

Sonde as skuld is nie die falings van die subjek nie, maar die doelbewuste poging van die subjek om homself te realiseer los van en teenoor God en die naaste.

5.1.5 Die kerk

Die leer oor die dimensies van die kerk as een, heilig, katoliek en apostolies belig die tema van menslike behoeftes op 'n unieke manier. Die Christelike geloof bely die kerk as 'n antropologiese noodsaaklikheid deur die verklaring dat niemand die reg het om hom van die ware kerk af te skei nie²⁵. Die eenheid, katolisiteit en heiligheid van die kerk is tegelyk die kerk se verwagting en opdrag²⁶. Daarenteen hoop die kerk om sy apostoliese karakter te verloor deur die direkte teenwoordigheid van Jesus met sy wederkoms.

My eie afleidings oor die betekenis van menslike behoefte vanuit die belydenis van die eenheid, apostolisiteit, katolisiteit en heiligheid van die kerk is as volg. Die eenheid van die kerk impliseer die mens se fundamentele behoefte aan sy medemens. Die heiligheid van die kerk impliseer die mens se behoefte aan 'n verhouding met God. Die mens se sonde staan tussen hom en God en daarom impliseer die hoop op die heiligheid van die kerk ook die behoefte aan herstel van die verwording waarin hom bevind. Die geloof in die katolisiteit van die kerk beteken dat menslike behoeftes universeel is. Die belydenis van die kerk as apostolies is gegrond op die

---

23 Vir 'n bespreking van die erfsonde in die betekenis van 'n gesitueerdheid by 'n teoloog soos Piet Schoonenberg, sien Durand (1978:117 ev).

24 Vir 'n volledige uiteensetting van hierdie argument sien Pauw (2004:180 ev).

25 Nederlandse Geloofsbelydenis, artikel 28.

26 Ek volg in hierdie formulering dié van Hans Küng (1968) by sy behandeling van die dimensies van die kerk.

veronderstelling dat die woorde, dade en lot van Jesus van Nasaret vir alle mense fundamenteel relevant is.

In die voorafgaande het ek probeer aantoon hoe die tradisionele inhoud van die sistematiese teologie telkens implikasies het vir hoe menslike behoeftes beskou word en dat die perspektief van menslike behoeftes die artikulasie van die inhoud van die Christelike geloof op 'n sekere manier ophelder. Dit is gedoen ter staving stelling dat die tema van menslike behoeftes inhoudelik tuis hoort in die sistematiese teologie. Vervolgens behandel ek die vraag na die verband tussen die tema van menslike behoeftes en die taak van die sistematiese teologie. Hierdeur hoop ek om aan te toon dat die tema van menslike behoeftes formeel tuis hoort in die sistematiese teologie.

5.2 Menslike behoeftes en die taak van die Sistematiese Teologie

Die taak van die sistematiese teologie is²⁷:

- om die Christelike geloof samehangend te artikuleer;
- om die waarheid daarvan teenoor ander gelowe en denkrigtings te verdedig; en
- om die kerk te lei ten opsigte van haar taak.

Die taak van die sistematiese teologie bepaal die retoriese vorme waarin dit voorkom. Om aan te voer dat menslike behoeftes wesenlik tot die sistematiese teologie behoort impliseer dat dit ook relevant vir al die vorme van die sistematiese teologie is.

Dat die tema van menslike behoeftes met die eerste taak van die sistematiese teologie, naamlik die samehangende artikulasie van die christelike geloof verband hou, is reeds by die bespreking van die inhoud van die belangrikste *loci* aangetoon. Die artikulasie van die leer oor God, Christus, die Heilige Gees, skepping, verlossing, heiligmaking en die kerk veronderstel telkens 'n sekere visie van menslike behoefte en lewer elkeen telkens 'n bydrae tot die Christen se begrip van wat dit is wat 'n mens nodig het. Elke poging om die

---

27 Hierdie omskrywing is my eie formulering na inagneming van die definisies van volgende outeurs: Barth (1979:1-6), Barth (1955:1 ev), Barth (1948:5), Jenson (1997:27), Pannenberg (1991), Heyns en Jonker (1974), Wethmar (1992), Ott (1981:21-38) en Migliore (1991).

Christelike geloof samehangend te artikuleer *gee uitdrukking aan* of *veronderstel* 'n sekere begrip van menslike behoeftes.

Die tweede funksie van die sistematiese teologie is apologeties en selfs soms poleemies. Die vraag wat hier ontstaan is of die sistematies-teologiese oordenking oor die tema van menslike behoeftes ook in die apologetiese modus kan bestaan. Ek wil aanvoer dat dit kán. Weens die beperkte omvang van hierdie artikel verwys ek die leser na 'n volledige bespreking in my DD-proefskrif (Pauw 2004:208-328). Twee voorbeelde sal genoeg wees om aan te toon wat ter sprake is by die apologetiese behandeling van menslike behoeftes.

Twee konsepte oor menslike behoeftes geniet onder die sosiale klas waartoe die meerderheid van lidmate van die Nederduitse Gereformeerde Kerk behoort besondere aanhang. In beide gevalle is daar 'n spanning tussen die beskouing van behoeftes wat deur die christelike geloof veronderstel word en die populêre siening. Die eerste is die gedagte van 'n hiërargie van behoeftes soos dit byvoorbeeld in populêre vertolkings van Maslow (1987) geartikuleer word. Die Christelike geloof, met sy tradisie soos martelaarskap en naasteliefde sal meer geneig wees om die primaat van die sogenaamde hoër behoeftes te beklemtoon.

Ten tweede die gedagte dat die mens oneindige behoeftes het soos dit byvoorbeeld in populêre en akademiese vertolkings van die ekonomie ter sprake is (Mohr en Fourie 2001:7). Die Christelike geloof sal eerder wou praat van die behoefte aan die Oneindige as van die mens se oneindige behoefte.

Die derde funksie van die sistematiese teologie is om aan die kerk leiding te gee oor haar taak. 'n Mens sou kon praat van die *beleidsmodus* van die sistematiese teologie. Weens die beperkte omvang van hierdie artikel noem ek slegs voorbeelde van hoe verskille in die teologiese beskouing van menslike behoeftes aanleiding kan gee tot – of kan blyk uit – verskille in die vorm van die kerklike bediening. Die verwydering wat tussen evangelisasie en kerklike barmhartigheid ontstaan weerspieël 'n begrip van menslike behoeftes wat meermale hiërargies van die materiële na die geestelike behoeftes georden is. Armstrong (1979) se *Service evangelism* en Myers (1999) se *Transformational Development* is voorbeelde van kerklike bedieningsmodelle wat die implisiete onderskeid tussen

liggaam en siel en so tussen materiële en geestelike behoeftes probeer oorkom.

Tot dusver het ek aangetoon dat die tema *menslike behoeftes* inhoudelik en formeel 'n wesentlike verband het met die sistematiese teologie. Dit moet hieruit volg dat die werk van 'n teoloog of tradisie geanaliseer kan word vir sy veronderstelling en implikasies in terme van menslike behoeftes. Vervolgens probeer ek aantoon hoe dit gedoen kan word.

6 DIE ONTGINNING VAN 'N BEHOEFTE-BEGRIP IN TWEE TEOLOGIES-ANTROPOLOGIESE WERKE

Waar Nürnberger se bydrae 'n (skaars) voorbeeld van 'n geartikuleerde teologiese behoefte-beskouing is, gaan ek vervolgens aantoon hoe 'n teologiese werk ontgin kan word om die behoefte-begrip wat daarin geïmpliseer word uit te lig. Die behandeling van die geselekteerde *loci* hierbo toon dat 'n mens die inhoud van 'n Christelike behoeftebegrip vanuit 'n tradisionele dogmatiese werk kan ondersoek. So sal 'n mens 'n dogmatiek kan neem en twee vrae aan die orde stel.

1. Wat is dit wat die mens werklik nodig het volgens hierdie spesifieke uiteensetting van die Christelike geloof?
2. Wat veronderstel die argument wat hier ontwikkel word oor wat mense nodig het?

Die twee teologiese werke wat ek in die volgende paragraaf aan die orde wil stel is van kleiner omvang as dié van 'n volledige dogmatiek. Beide handel oor die teologiese antropologie. Die werk van Pannenberg staan in dieselfde tradisie as dié van Barth maar is ook bedoel as 'n korrektief daarop. Ek probeer in hierdie twee werke die begrip van menslike behoeftes wat implisiet daarin in, eksplisiet uitlig²⁸.

---

28 As aanvaar word dat menslike behoefte 'n sistematies-teologiese kernbegrip is beteken dit dat dit altyd in 'n sistematies-teologiese diskoers teenwoordig is op dieselfde manier as wat 'n sekere Godsbegrip onderliggend aan alle teologiese werke is. Die betoog van hierdie artikel is dat daar altyd een of ander begrip van menslike behoeftes in 'n sistematies-teologiese werk teenwoordig is. Die kategorieë implisiet en eksplisiet is dus metodologies van belang.

6.1 Karl Barth se KDIII/2

Die derde volume van Barth se *Kirchliche Dogmatik* (1948) handel oor die skepping. In die tweede deel van hierdie volume kom die teologiese antropologie aan die orde. Ek ontgin hierdie werk om die implikasies wat dit vir 'n Christelike behoefte-antropologie het weer te gee. Die metode wat ek hier gebruik behels dat ek die inhoud deurgaans en telkens by elke stap van die argument die twee vrae hierbo aan die orde te stel: Eerstens vra ek wat veronderstel word oor wat mense nodig het by elke deel van die argument. In die tweede plek vra ek watter bydra die gevolgtrekkings van die argument lewer die tot stand bring van 'n Christelike behoefte-leer. Die resultate van hierdie werkwyse volg hier onder.

DIE EENHEID VAN SIEL EN LIGGAAM. Barth beklemtoon die stoflikheid van die mens en verwerp alle dualisme tussen stof en gees²⁹. Dit beteken dat daar ook nie by die analise van menslike behoeftes 'n dualisme van stof en gees kan wees nie. Barth se formulering dat die mens deur die Gees die siel van sy liggaam is, hou in dat 'n behoefte-hiërargie wat die liggaamlike bo die siel plaas, verwerp word (Barth 1948:391 en deurgaans daarna). Dit beteken ook dat die mens se behoefte nie verstaan word in terme van drange los van die subjek nie³⁰.

DIE MENS WARE BEHOEFTE IS NA GOD. Volgens Barth het die mens behoefte aan God omdat God die mens so gemaak het. Om teen God te kies is nie vryheid nie maar onvryheid en nie selfverwesenliking nie maar self-verydeling. Vryheid is inderwaarheid om vir God te kies (Barth 1948:85). Daar is geen ander weg tot menslike self-kennis as juis die kennis van God nie. Hierdie kennis word deur God aan ons geopenbaar en maar die mens beskik nie daarvoor nie³¹.

Deur Jesus weet Christene dat die mens vir God bestaan omdat God vir die mens is (Barth 1948:86). Barth se antropologie impliseer die universele menslike behoefte aan God. God is die bestemming en

---

29 Sien byvoorbeeld (Barth 1948:455, 458, 470).

30 In die verband is sy bespreking van die verband tussen begeer en wil interessant. Sien (Barth 1948: 389-491).

31 Sien die bespreking by Barth (1948:20 ev).

die voorwaarde van die mens se bestaan³². Die mens se wese word gerealiseer in 'n geskiedenis saam met God en ander. Vryheid is selfrealisering in liefde tot God en die naaste.

Die behoefte aan God is volgens Barth die basis en konteks vir al die mens se ander behoeftes. God is dit waaroor die mens glad nie kan beskik nie en waaraan hy absolute behoefte het. Die mens kan eintlik net werklik vir God liefhê en begeer juis omdat hy nie oor hom beskik nie. Alles anders wat die mens begeer en liefhet is die getuienisse van God (1948:496). Soos die mens alles van God ontvang as die enigste menslike behoefte, is hy ook sy lewe aan God verskuldig.

God is volgens Barth die enigste rigpunt vir die menslike wil. God is die ware objek van alle menslike tekort en potensiaal. Dit beteken konkreet dat die algemene menslike behoefte (hier bedoel as tekort en vryheid) van geweldige teologiese betekenis is – veral wanneer in ag geneem word dat daar vir Barth (1948:492) nie so iets soos 'n spesifiek godsdienstige behoefte is nie. Elke menslike tekort en potensiaal funksioneer binne Barth se antropologie as getuienis van die mens se behoefte aan God en se bestemming by God.

Die mens se behoefte aan tyd en identiteit is ook die behoefte aan God omdat die teenwoordigheid van God die gawe van die tyd is³³. Dat die mens se tyd eindig is, beklemtoon soos niks anders nie dat hy God nodig het. Juis hierdie tekort in ons bestaan oriënteer ons op God.

DIE BEHOEFTE AAN DIE MEDEMENS EN DIE BEHOEFTE AAN GOD. Barth sien die mens as bondgenoot van sy medemens wat bestem is om die bondgenoot van God te word. Die basiese vorm van die menslike bestaan is die behoefte aan die medemens³⁴. So het 'n mens ander nodig om jouself te wees. Dit kom duidelik na vore in die struktuur van die mens as man en vrou³⁵. Vir Barth korrespondeer die mens se wese en bestemming. Die mens se wese is sy ontmoeting met sy medemens. Sy bestemming is sy verhouding tot God.

---

32 So behandel hy byvoorbeeld die mens as skepsel in §44 en daarna die bestemming van die mens as bondgenoot van God in §45 (Barth 1948:64 ev en 242 ev).

33 Sien hierby Barth (1948:524 ev).

34 Barth se bespreking by (1948:264 ev).

35 Barth se bespreking by (1948:344 ev).

Barth se antropologie veronderstel 'n behoefteleer waar beide die *tekort-* en *potensiaal* aspek van behoefte aan die orde kom. Die mens se grootste tekort is God wat die voorwaarde van sy bestaan is en waaroor y op geen manier kan beskik nie. Die mens se uiteindelijke potensiaal is om God se bondgenoot te wees.

6.2 Wolfhart Pannenberg se fundamenteaal-teologiese antropologie

Pannenberg (1999) volg in sy fundamenteaal-teologiese antropologie 'n ander metode as dié van Barth. Sy gevolgtrekkings is egter baie naby aan Barth s'n. Die implikasies van sy argument vir 'n leer oor menslike behoeftes ontvou in vier bewegings. Dit word hieronder uiteengesit aan die hand van die opbou van sy argument in die genoemde werk.

1 Die mens as organiese wese het organiese behoeftes maar die manier waarop hy dit bevredig is deur sy wêreldopenheid (Pannenberg 1999:27 ev).

2 Die mens as bewuste subjek het persoonlike behoeftes maar dit word bevredig deur die saambestaan van die mens met sy medemens (Pannenberg 1999:157 ev).

3 Die mens is 'n sosiale wese met sosiale behoeftes maar daardie behoeftes word bevredig binne 'n oorkoepelende betekenisgeheel (Pannenberg 1999:315 ev).

4 Die mens realiseer sy wese in die tyd. Die betekenis van die geheel is nie voltooi binne die tyd nie. Daardie betekenis maak egter die mens se wese moontlik. Die mees finale en absolute horison van betekenis is God. Die goddelike gawe van die Gees is dit wat die mens se hele bestaan onderlê en van hom 'n menslike persoon maak (Pannenberg 1999:485 ev).

Beide Pannenberg en Barth se argument kom daarop neer dat dit God is wat die mens werklik nodig het. Die Christelike geloof kan eintlik tot geen ander gevolgtrekking kom nie. God as skepper is die bron van die menslike lewe, maar ook die rigpunt daarvan. Barth sê dat 'n mens net werklik vir God kan wil en begeer (Barth 1948: 495 ev). Pannenberg gebruik die begrip *eksentrisiteit* om die gerigtheid van die mens na dit buite hom aan te toon en kom tot die gevolgtrekking dat eksentrisiteit en die mens die gerigtheid op God.

7 GEVOLGTREKKING

Hierdie artikel betoog dat menslike behoeftes 'n kernbegrip in die sistematiese teologie is. Daar is aangetoon dat die inhoud van die sistematiese teologie wesenlik in verband staan met die begrip menslike behoeftes. Dit is aangetoon deur 'n kursoriese oorsig oor 'n paar tradisionele *loci* van die dogmatiek. Verder is getoon hoe die tema van menslike behoeftes relevant is die artikulerende, apologetiese en beleidsfunksie van die sistematiese teologie, en so ook tuis is in al die vorme van die sistematiese teologie. Daar is ook getoon hoe 'n teologiese werk ontgin kan word om die behoefte-beskouing wat daarin vervat, is bloot te lê.

Literatuurverwysings

- Armstrong, R S 1979. *Service Evangelism*. Philadelphia: The Westminster Press.
- Baldwin, J M 1911. *Dictionary of Philosophy and Psychology*, volume II. New York: The Macmillan Company.
- Barth, K 1948. *Die Kirchliche Dogmatik*, volume III. Zurich: Evangelischer Verlag AG.
- , 1955. *Die Kirchliche Dogmatik*, volume I Zurich: Evangelischer Verlag AG.
- , 1979. *Evangelical Theolog.* herdruk 1992. Grand Rapids, Michigan: Eerdmans.
- Berkouwer, G C 1957. *De mens het beeld Gods*, Dogmatische Studiën. Kampen: Kok.
- Day, C R 2003. *Examining the Lord's Prayer against the background of Ancient Jewish Hebrew and Aramaic literature with an emphasis on examining each petition through reconstruction in Hebrew and Aramaic*. Universiteit van Pretoria.
- Durand, J J F 1978. *Die Sonde, nommer 3 in Wegwysers in die Dogmatiek*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- Gunton, C E 2002. *The Christian Faith: An Introduction to Christian Doctrine*. Oxford: Blackwell.
- Heyns, J A 1981. *Dogmatiek*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- Heyns, J A en Jonker, W 1974. *Op weg met die teologie*. Pretoria: NG Kerkboekhandel.
- Jenson, R W 1997. In *The Modern Theologians: An introduction to Christian theology in the twentieth century*, geredigeer deur D F Ford. Oxford: Blackwell.
- Klapwijk, J 1977. *Dialekteik der verligting*. Amsterdam: Van Grocum.
- Küng, H 1968. *The Church*. Freiburg im Breisgau: Verlag Herder, 11de druk, 1995.

- Maslow, A H 1987. *Motivation and Personality* (Harper and Row), 3de uitgawe.
- Max-Neef, M A 1991. *Human scale development: Conception, application and further reflection*. New York: The Apex Press.
- McClelland, D C 1987. *Human Motivation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Migliore, D L 1991. *Faith seeking Understanding: An Introduction to Christian Theology*. Grand Rapids, Michigan:Eerdmans.
- Mohr, P en Fourie, L 2001. *Ekonomie vir Suid-Afrikaanse studente* (Van Schaik Uitgewers), tweede uitgawe.
- Müller, J B 1971. In *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, geredigeer deur J Ritter. Basel:Schwabe und Co. Verlag, 1: A-C.
- Myers, B L 1999. *Walking with the poor: principles and practices of transformational development*. New York:Maryknoll, Orbis books.
- Nürnbergger, K 1973. *Sistematiese Teologie* (Teologiese boekreeks nr. 20, Genadendal).
- Nürnbergger, K 1994. *An economic vision for South Africa: The task of the church in the post apartheid South Africa*. Pietermaritzburg:Encounter Publications.
- Nürnbergger, K 1999. *Prosperity power and Pollution: Managing the approaching crisis*. London and New York:Cluster Publications. Zed Books Ltd.
- Ott, H 1981. *Die Antwort des Glaubens*. Berlin:Kreuz Verlag, Stuttgart, derde uitgawe.
- Pannenberg, W 1991. *Systematic Theology*, volume 1. Grand Rapids Michigan:Eerdmans, translated by G W Bromiley.
- , 1999. *Anthropology in Theological Perspective* (T&T Clark), slapband uitgawe, vertaal deur M J O'Connell.
- Pauw, C J 2004. Die sistematies-teologiese betekenis van menslike behoeftes, Doktorale tesis, Universiteit van Pretoria.
- Schönpflug, U 1971. In *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, geredigeer deur J. Ritter. Basel:Schwabe und Co. Verlag, 1: A-C.
- Wethmar, C J 1992. *Dogmatiek as Konfessionele en Akademiese Dissipline: terugblik en vooruitskouing*. Pretoria:Universiteit van Pretoria.